

יעדי האינטליגנציה היהודית-הפולנית

Author(s): אלה באואר

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. (תשס"ג), pp. 335-358

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039204>

Accessed: 28/11/2011 05:28

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

יעדי האינטליגנציה היהודית-הפולנית*

מאת אלה באואר

בשנת 1890 התפרסמה בעיתון היהודי-הפולני איזראליטה (*Izraelita*), שיצא לאור בוורשה, סדרת מאמרים שכותרתם: 'על תפקידי האינטליגנציה היהודית' (*Zadania inteligencji żydowskiej*). כשנה אחר כך הופיעה סדרת המאמרים כספר בשם זה. מטרת המאמרים הייתה להציע בפני מי שהמחבר זיהה כאינטליגנציה היהודית-הפולנית תכנית פעולה, שבאמצעותה תוכל לגבש את עצמה כשכבה מנהיגה, בעלת אחריות ומחויבות לשכבות אחרות. מאחורי סדרת מאמרים זו ניצב העיתונאי נחום סוקולוב (1859–1936). פנייתו של סוקולוב לאינטליגנציה היהודית-הפולנית מעל גבי האיזראליטה הייתה אך טבעית. שבועון יהודי זה, בשפה הפולנית, הופיע באופן סדיר משנת 1866 עד שנת 1913.¹ הוא נוסד בידי שמואל צבי

* מאמר זה מבוסס על חיבור לשם קבלת תואר דוקטור: E. Bauer, *Nahum Sokolow and the Problematics of the Polish Jewish Intelligentsia*, New York University, 2000. בהנחיית פרופ' דוד אנגל. ברצוני להודות לו ול-Skirbal Department of Hebrew and Judaic Studies in New York University (NYU) על העזרה והתמיכה שהוענקה לי במהלך כתיבת הדוקטורט.

1 ניתן לחלק תקופה זו בתולדות העיתון לשלוש תקופות משנה: (א) בין השנים 1866–1896. בשנים אלה היה איזראליטה נתון להשפעתו המוחלטת של פלטין, המייסד והעורך. הוא ביקש לשכנע את החברה היהודית בפולין הקונגרסאית לקחת חלק בתהליך ההשתלבות אל תוך החברה הפולנית ותרבותה והציע סדרת תיקונים בדת היהודית. (ב) מלאחר מותו של פלטין בשנת 1896 ועד שנת 1902. בתקופה זו היה בנו של פלטין, ברניסלאב, אחראי לצדדים המנהליים ולייצוג כתב העת בפני השלטונות, ונחום סוקולוב היה האחראי על העריכה בפועל. עיון בגיליונות שראו אור בשנת 1896 יכול להעיד על התלבטותו של העורך בין הנטייה להמשיך ולתמוך במגמות של האסימילציה והאקולטורציה לבין הנטייה להביע תמיכה בעמדה היהודית הלאומית. בשנת 1897 הוכרעה התלבטות זו ועורך העיתון, סוקולוב, החל להביע באופן גלוי ונחרץ את תמיכתו בתנועה הציונית העולמית ובעומד בראשה. ואולם שאר חברי המערכת לא ראו בעין יפה את דרכו הפוליטית של סוקולוב, ובשנת 1902 הוא נאלץ לסיים את תפקידו כעורך איזראליטה. (ג) בין השנים 1903–1913. בשנים אלה ערכו את העיתון הנרי ליכטנבאום ויוסף וסרצ'ג. תחת עריכתם גברו הקריאות להתבוללות יהודית מוחלטת, להתנגדות נחרצת לציונות ולכל ביטוי לאומי יהודי אחר. יש בכך כדי להעיד על השינוי המוחלט שחל במגמותיו של איזראליטה, שבעשורים האחרונים של המאה ה-19 תרם את חלקו לניסיונות ליצור זהות יהודית חדשה, המשלבת את ערכי החברה הפולנית עם המורשת היהודית, וכן על השינויים שחלו בעמדותיהם של קוראי איזראליטה. בין השנים 1903–1913 החל מספרם של קוראי שבועון זה לרדת בהתמדה, עד שבשנת 1913 נאלצה מערכת העיתון להפסיק את הוצאתו לאור. עוד פרטים על כתב עת זה ראו: א' גוטרמן, צמיחת הזרמים החדשים בחברה היהודית בפולין כפי שהיא משתקפת בכתיבה העיתונית היהודיים (בפולנית יידיש ועברית) בין השנים 1861–1881, חיבור

פלטיץ (Peltyn, 1831–1896), והלה כיהן כעורך העיתון עד יום מותו. פלטיץ קיווה שהעיתון ישמש זירה פובליציסטית לאותם יהודים שראו את עצמם מתקדמים (או בכינוי הידוע יותר: מתבוללים).

תופעת ההתבוללות בקרב יהודי פולין נדונה במספר מחקרים חשובים, ומוסכם על הכול כי תהליך ההתבוללות של יהודי פולין היה בעל צביון שונה מאשר במקומות אחרים.² תהליך זה התרחש בחברה שהייתה נתונה לדיכוי של שלטון אחר, על אף ניסיונו של השלטון הרוסי למנוע את מה שהצטייר בעיניו כפולניזציה של היהודים.³ כבר במהלך שנות הארבעים של המאה הי"ט פעלו בוורשה יהודים מתקדמים. רובם היו צעירים שביקשו לפעול כקבוצה להשגת שוויון זכויות ליהודים, להקמת בתי ספר יהודיים מודרניים ולהקמת בית כנסת מתקדם שבו יושמעו דרשות בשפה הפולנית. מחד גיסא ביקשו יהודים אלה להשפיע על הציבור היהודי, ומאידך גיסא רצו לקחת חלק בחיי התרבות הפולנית בתחומים שונים: ספרות, מוזיקה ותאטרון. שכבה יהודית זו ביקשה לאמץ את דפוסי ההתנהגות של החברה הפולנית, מבלי שהדבר יהיה כרוך בנטישת ערכיה היהודיים. לקראת סוף המאה הי"ט כבר ניתן היה לזהות בקרב בני שכבה זו עמדות שונות בכל הנוגע להבנת המושג יהודי מתקדם, והדבר בא לידי ביטוי חיצוני בלבוש מודרני במקום לבוש יהודי מסורתי, בגילוח הזקן ובהופעה בציבור ללא כיסוי ראש. קצתם אף ביקשו להפגין את שחרורם מעבותות אורח החיים הדתי על ידי חילול שבת וחג בפרהסיה.

בחברה היהודית בתחומי פולין הקונגרסאית, ובמיוחד בוורשה, היה מספרם של מי שהגדירו את עצמם כיהודים מתקדמים קטן יחסית. אף על פי כן הצליחה קבוצה זו להטביע את חותמה על הקהילה היהודית ומוסדותיה, למן שנות החמישים והשישים של המאה הי"ט ועד כמעט סוף המאה. ההנהגה של קהילת ורשה הייתה נתונה בידי יהודים מתקדמים. אישים כמו מתיאס רוזן (Rosen), הילארי נוסבוים (Nussbaum) ומתיאס ברגסון (Bersohn) ראו את עצמם אחראים לקיומם של מוסדות צדקה וחינוך, וביקשו להיות המייצגים והדוברים של החברה היהודית בפני השלטונות הרוסיים והאוכלוסייה הפולנית. זה היה דור ראשון למתקדמים-מתבוללים. ממשיכיהם לא גילו אחריות ומודעות יהודית

לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1983; S. Corrsin, *Warsaw Before the First World War: Poles and Jews in the Third City of the Russian Empire 1880–1914*, New York 1989; M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warsaw 1979, ch. 5

2 ראו למשל: גוטרמן, שם; פ' סוקולוב, 'תהליכי טמיעה והתבוללות', אנציקלופדיה של גלויות, א: ורשה, בעריכת י' גרינבוים, תל-אביב 1953, עמ' 235–254; J. Lichten, 'Notes on Assimilation: 254–235', *The Jews in Poland, eds. C. Abramsky, M. Jachimczyk & A. Polansky*, Oxford 1987; A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897)*, Warsaw 1989; idem, 'Polacy niechciani: Z zagadnień asymilacji inteligencji żydowskiej w Królestwie Polskim 1864–1897', *Inteligencja Polska XIX i XX wieku: Studia*, V (1987), pp. 192–211

3 גוטרמן, שם, עמ' 104–105.

כמו קודמיהם. מתבוללים אלה פעלו בתקופה שבה התעצבה תחושת ההזדהות שחשו יהודים עם החברה הפולנית ותרבותה. תחושה זו החלה להתעורר סמוך למרד של שנת 1863, שיצר אחווה יהודית-פולנית חדשה, שקודם לכן לא הייתה יכולה להתקיים. ספיחיה של אווירה זו הלכו ונמתחו עד לראשית שנות השמונים של המאה הי"ט. ואולם במהלך שנות השמונים התפוגגה אווירת האחווה היהודית-הפולנית. אישים שונים בחברה הפולנית לא הראו עוד נכונות לפעול למען היהודים. שינוי זה חלחל אל גישתם של אישים יהודים רבים ובהם גם סוקולוב.

מאמרים ספורים של סוקולוב התפרסמו באיזראליטה כבר בראשית שנות השמונים של המאה הי"ט.⁴ רק בשנת 1889 הוא החל להשתתף בעיתון בקביעות, במדור שבועי בשם 'Za Tydzien'. מראשית שנות התשעים ואילך התבסס מעמדו של סוקולוב במערכת העיתון. לאחר מותו של העורך פליטין, בשנת 1896, הוא כיהן זמן מה כעורך הספרותי, אף שערך את כתב העת העברי הצפירה.⁵ עמדות בכירות אלה בשני עיתונים יהודיים, בפולנית ובעברית, מיקמו אותו בלב ההוויה של העיתונות היהודית המזרח אירופית בסוף המאה הי"ט. לא הייתה זו הפעם הראשונה שבה פנה סוקולוב לשכבת היהודים המתקדמים והציב בפניה יעדים שונים, כדי לעורר בקרבם תחושה שהם השכבה המובילה, המנהיגה את כלל החברה היהודית.⁶ ואולם בניגוד לפניות קודמות, סדרת המאמרים משנת 1890 לא נועדה אך ורק

- 4 המאמר הראשון של סוקולוב שראה אור באיזראליטה היה: N. Sokolow, 'Gospodarstwo rabinów: szkice z prowincji', *Izraelita*, 10 (22) – 17 (29) October 1880
- 5 הצפירה החל לראות אור כשבועון בשנת 1862 בוורשה, וזמן קצר אחר כך פסק מלהופיע. בשנת 1874 שב העיתון וחדש את הופעתו בברלין. אחרי כמה חודשים חזרה מערכת העיתון לוורשה ומשם פעלה באופן רצוף עד לשנת 1906. בשנת 1910 חודשה הופעת הצפירה כימון והוא ראה אור ברציפות עד לשנת 1916. בשנת 1917 חודשה הופעת הצפירה, אך הפעם כשבועון, בחסות ההסתדרות הציונית בפולין. במסגרת זו פעל העיתון באופן לא רצוף ובהפסקות רבות עד לשנת 1931. בשנים הראשונות של הצפירה, עד לשנות השמונים של המאה הי"ט, תחת עריכתו של מייסד העיתון חיים זליג סלונסקי, היה ייעודו העיקרי של הצפירה לעודד את היהודים בתחומי פולין הקונגרסאית לרכוש השכלה מדעית בשפה העברית. בראשית שנות השמונים, עם הצטרפותו של נתן סוקולוב למערכת, החל העיתון לסקר תחומים נוספים ונרחבים יותר. בשנת 1886 הפך הצפירה ליומון וסוקולוב הפך לעורך משנה לצדו של סלונסקי. בשנת 1894 הפך סוקולוב לעורך יחיד והעיתון עבר לבעלותו המוחלטת. תחת הנהגתו של סוקולוב הפך הצפירה לכלי תקשורת המוני, שקבע את סדר היום הפוליטי והחברתי של רוב החברה היהודית בתחומי האימפריה הרוסית. פרטים נוספים על הצפירה ראו למשל: מ' גלבווע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, תל-אביב 1992, עמ' 167-181; ש"ל ציטרון, 'רשימות לתולדות העיתונות העברית', העולם, כב (1928), מס' 49: כג (1929), מס' 3, 4, 6, 8, 10, 11, 15, 16, 18, 23, 40, 41, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 54; כד (1930), מס' 1, 5, 7, 9, 18-19, 22, 30, 31-32, 33.
- 6 במהלך שנות השמונים של המאה הי"ט פנה סוקולוב אל האינטליגנציה היהודית בפולין במאמרים רבים, בעברית ובפולנית, שפרסם בהצפירה, באיזראליטה ובהאסיף. נציין אחדים מהם: 'הצופה לבית ישראל', הצפירה, 6 (18) באוגוסט 1885; 'ביקורת "על מצפה" כתב-עת חדש', האסיף, ג (1886), עמ' 448-460; 'חסרון להמנות', הצפירה, 14 (26) ביולי 1887; 'פצעי אוהב', שם, 7 (19) בינואר; סוקולוב (לעיל, הערה 4); N. Sokolow, 'Chedery', *Izraelita*, 29 July (10 August) 1888

לחברי האינטליגנציה היהודית בוורשה. סוקולוב פנה במאמריו גם אל חברי האינטליגנציה הפולנית, במיוחד אלה שביקשו לערער על דרכה של האינטליגנציה היהודית בתחילת שנות התשעים של המאה הי"ט.

לאור הצגת תפקידי האינטליגנציה, כפי שעולים מסדרת מאמריו של סוקולוב, ננסה לברר שתי שאלות: כיצד השפיעה התבוננותו של מי שהגדיר את עצמו כ'צופה לבית ישראל' על היעדים שהציב לאינטליגנציה היהודית-הפולנית, וכיצד עזרה התבוננות זו לכותב ולציבור קוראיו להגדיר את מעמדה של האינטליגנציה היהודית בוורשה בתוך המרקם החברתי הרב-אתני של החברה הפולנית בימיו.⁷

א. להבהרת המושג אינטליגנציה

האינטליגנציה כמעמד חברתי היא תוצר ייחודי של המציאות הפוליטית, החברתית והתרבותית במזרח אירופה. ברוסיה ובפולין זוהתה האינטליגנציה כקבוצה חברתית האחראית ליצירת מנהיגות תרבותית מקומית ולאומית.⁸ היסטוריונים, סוציולוגים וחוקרים נוספים ניסו להבין את מהותו ואת מאפייניו של מעמד זה.⁹ בדיון להלן אתבסס על הגדרתו של ריצ'רד פיפס, שאפיין את האינטליגנציה כשכבה הנבדלת משאר החברה בהשכלתה או בגישתה המתקדמת. את היחיד המשותף לאינטליגנציה אפיין פיפס כאינדיבידואל בעל מחויבות עמוקה, המוכן להעמיד את עצמו לרשות החברה שבקרבה הוא חי.¹⁰ הבחירה בהגדרה זו נובעת, בין השאר, מן המשקל שייחס פיפס להבחנה בין האינטליגנציה כקבוצה חברתית לבין האינטלקטואל היחיד. חברי הקבוצה פועלים למען מטרה משותפת, מתוך תחושת מחויבות חברתית חזקה, ואילו היחיד מבקש לקדם את רעיונותיו, אם כי לא רק מתוך התנגדות לראקציה, לכנסייה או לסמכות המדינה.¹¹ יש צורך להדגיש הבדל זה לאור נטייה הרווחת לאחרונה, המבקשת

7 'הצופה לבית ישראל' היה שם טורו האישי של סוקולוב בעיתון הצפירה. המדור הופיע לראשונה בקיץ 1880. עד לשנת 1886 הופיע המדור אחת לשבוע, ובעקבות הפיכת העיתון ליומון הוא היה מדור יומי. המדור הופיע למעלה מעשרים שנה.

8 P.S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*, Seattle 1974, p. 261

9 ראו בין השאר: י' ברלין, הוגים רוסים, תל-אביב 1983; מ' קונפינו, מסנט-פטרבורג ללנינגראד, תל-אביב 1993; M. Raeff, *The Russian Intelligentsia*, New York 1967; idem, *Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth Century Nobility*, New York 1966; G. Fischer, *Russian Liberalism: From Gentry to Intelligentsia*, Cambridge 1958; R. Pipes (ed.), *The Russian Intelligentsia*, New York 1961; A. Gella, *Development of Class Structure in Eastern Europe: Poland and Her Southern Neighbors*, Albany 1989; idem (ed.), *The Intelligentsia and the Intellectuals: Theory, Method and Case Study*, London 1976; idem, 'The Life and Death of the Old Polish Intelligentsia', *Slavic Review*, XXXI (1971), pp. 1–27

10 R. Pipes, *Russia Under the Old Regime*, London 1974, p. 253

11 על ההבדל בין האינטלקטואל המערב אירופי לבין האינטליגנציה במזרח אירופה ראו למשל: פ' מנדס פלור, 'האינטלקטואל היהודי – הערות לברור המושג', בין עיון למעשה, לא (1984); מחקרים לכבוד

לראות באינטלקטואלים ובאינטליגנציה מילים נרדפות. נטייה זו מתעלמת מכך ששני מושגים אלה נולדו בתקופות שונות, וההבדלים ביניהם משקפים חברות שונות, במזרח אירופה ובמערבה.¹²

החוקרים השונים שביקשו לראות באינטליגנציה מעמד חברתי המאפיין את מזרח אירופה התמקדו כמעט אך ורק באינטליגנציה הרוסית. וכך, חוקרים פולנים חשו כי התמקדות זו דחקה את האינטליגנציה הפולנית לקרן זוית.¹³ את ראשיתה של האינטליגנציה הרוסית ניתן לקשור לתהליכים שעברו על בני האצולה הרוסית במהלך המאה הי"ט, בהשפעת הנאורות הצרפתית. במהלך המאה הי"ט ביקשה האינטליגנציה הרוסית לפעול על פי ערכים אוניברסליים כמו הומניזם, רציונליזם וליברליזם.¹⁴ ואולם החשיבה הפוליטית המודרנית, שהתפתחה בהשפעתה של האינטליגנציה הרוסית, לא השכילה להוביל את הערכים החדשים הללו מהמישור האישי למישור הלאומי. הואיל וכניסתם של חברי האינטליגנציה למנגנונים הממשלתיים הייתה מוגבלת, נשארו רובם בשוליים של החיים הפוליטיים והכלכליים במדינה הצארית.¹⁵ בנוסף לכך, לכל אורך המאה הי"ט לא ניסתה האינטליגנציה הרוסית, או כל קבוצה אחרת, לערער על השלטון הקיים.¹⁶ הזרמים המחשבתיים שהתפתחו בחוגי האינטליגנציה הרוסית התקשו לגבש עמדה אחידה בכל הנוגע לקשרים הרצויים בין החברה הרוסית לבין מערב אירופה. אנשים מקרב האינטליגנציה החלו להעלות דרישות שונות ביחס לרפורמות חברתיות. משנות השישים של המאה הי"ט ואילך החלה להתפשט בחוגים הללו גישה ניהיליסטית, שהפכה את האינטליגנציה הרוסית למנוכרת לעם ולארץ. חירות הפרט ואושרו של היחיד הועדפו על החירות של החברה והמדינה.¹⁷

לעומת זאת בקרב חברי האינטליגנציה הפולנית רווחו גישות מחשבתיות אחרות, שבעטיין נוצרו כיווני פעולה שונים. תשומת לבם של האינטליגנציה הפולנית הופנתה בעיקר לארץ ולמדינה, שלא היו קיימות עוד בפולין. האינטליגנציה הפולנית התפתחה באזור גאוגרפי שהיה נתון לשליטתן של שלוש מעצמות שונות. צעדיה הראשונים של שכבה זו נעשו בתקופה של 'שיקום', דהיינו אחרי תקופה של כמאה חמישים שנה שבהן הייתה החברה הפולנית נתונה בתהליכי התפוררות פנימית, שקצתם נבעו ממעורבותן של מעצמות זרות בשטחיה הגאוגרפיים של פולין ההיסטורית.¹⁸ אף ששלוש המעצמות השולטות, רוסיה, אוסטרו-הונגריה ופרוסיה, ניסו להגביל את התפתחותן של שכבות אלה, קמו בהן שכבות שניתן להגדירן כאינטליגנציה

נתן רוטנשטריך במלאות לו שבעים שנה), עמ' 310–326; ר' יהנבגלו, שיחות עם ישעיהו ברלין, תל-אביב 2000, עמ' 196.

12 ראו למשל: ש' זנד, האינטלקטואל, האמת והכוח: מפרשת דרייפוס ועד מלחמת המפרץ, תל-אביב 2000, עמ' 17.

13 גלה, ההתפתחות (לעיל, הערה 9).

14 י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 30.

15 גלה, ההתפתחות (לעיל, הערה 9), עמ' 135–138.

16 פיפס (לעיל, הערה 10), עמ' 249.

17 ונדויץ (לעיל, הערה 8), עמ' 261.

18 גלה, ההתפתחות (לעיל, הערה 9), עמ' 137.

פולנית, ופעילותן נועדה ברובה לטיפוח רגש פטריוטי. בקרב חוגי האינטליגנציה הפולנית שבשלושת האזורים הללו נתפס הקשר עם מערב אירופה כמובן מאליו, ואף הוביל לתפיסת עולם שתמכה בהגברת התיעוש ובהישענות על הבורגנות העירונית. ההשכלה הפכה לדרך הפולנית לקידום חברתי, כלכלי ופוליטי, אף שהאומה הייתה חסרת מדינה.

באזורים שתחת שלטון פרוסיה ואוסטרו-הונגריה יכולות היו שכבות האינטליגנציה המקומיות לפעול בכיוון לאומי – ואפילו מליטנטי – מובהק. באזורים אלה התקיימה הפעילות למען עצמאות פולין.¹⁹ לעומת זאת באזורי פולין הקונגרסאית, שהיו נתונים תחת שלטון רוסי, היה הפיקוח מטעם השלטונות צמוד והדוק. אחרי כישלון המרד הפולני של שנת 1863 התהדק הפיקוח עוד יותר, ולא ניתן היה לנקוט קו פעולה רדיקלי מהפכני. הפעילים נאלצו לאמץ קו מתון ולפעול בתחום ההסברה והשכנוע, מתוך הכרה שרק קו פעולה שכזה ישפר ויקדם את החברה הפולנית. אמנם, בפולין הקונגרסאית ניתן היה למצוא את חותמם ועקבותיהם של חוגי האינטליגנציה במקומות רבים, אך בין כל אלה בלטה במיוחד האינטליגנציה של ורשה. היא הפכה לכוח מרכזי, שהאמין כי ביכולתו לחולל שינויים. חברי האינטליגנציה בוורשה יזמו כיווני פעולה ייחודיים, כמו ניסיונות לשמר זיכרון קולקטיבי לאומי ויצירת תרבות לאומית בעזרת פעילות ספרותית ועיתונאית. ורשה הפכה למרכז החשוב ביותר של הוצאה לאור של ספרות פולנית בכל תחומי פולין הקונגרסאית. אחרי המרד של שנת 1863 הפכה הפעילות הספרותית לגווניה השונים (כתיבה, פעילות תרבותית, הוצאה לאור של ספרים ומכירתם) לאפשרות יחידה להפגין רגשות פטריוטיים פולניים.²⁰

לאור זאת התמקדו המחקרים שדנו בשכבה זו בהשלכות הסוציולוגיות של מעמד זה על החברה. דגש מיוחד ניתן לכך שהיווצרותה של שכבת האינטליגנציה הפולנית באזורים שונים אפשרה ניידות חברתית, ובזכותה נוצרו רבדים חברתיים חדשים והשפעות תרבותיות הדדיות נוספות.²¹ ההוגים הפולנים החלו להשתמש במונח אינטליגנציה בשלב מוקדם יחסית. בשנת 1844 הופיע מונח זה בהגותו של קרל ליבלט (Libelt). במהלך שנות השישים של המאה הי"ט הפך הדיון מתאורטי למעשי יותר, והייתה לו השפעה מרחיקת לכת על הריבוד החברתי בפולין. באמצעות האינטליגנציה, שגיבשה את עצמה ככוח חברתי מרכזי, נוצרה הזדמנות לערער על החלוקה המעמדית המסורתית של איכרים, בורגנים, אצולה (*szlacta*), יהודים ובעלי תפקידים דתיים. מעתה נוצרה אפשרות להשתייכות מעמדית חדשה, שלא התבססה אך ורק על השתייכות מסורתית מקדמת דנא. נראה כי כל מי שגילה נכונות לפעול למען החברה והאומה יכול היה להצטרף למעמד זה ולשנות את שיוכו החברתי. לכאורה, הצטרפות למעמד החדש הייתה מותנית ברכישת השכלה מסוימת. ואולם הייתה גמישות ביחס לכך ולא

19 שם, עמ' 138.

N. Koestler, 'Polska inteligencja a niemieckie Bildungsbürgertum', *Inteligencja Polska, XIX i XX wieku: Studia*, V (1987), p. 282

M. Mlekicka, 'Wydawcy warszawscy w XIX w. jako grupa społeczna i ich związki z inteligencją', *ibid.*, IV (1985), pp. 14–15

נדרשה השכלה פורמלית, שכן משנות השלושים של המאה ה'י"ט הייתה האפשרות לרכוש השכלה גבוהה מוגבלת וחלקית.²²

בעקבות השינויים שחלו בריבוד החברתי בפולין, החלו גורמים מרכזיים בחברה הפולנית לראות באינטליגנציה כוח חברתי מתקדם, שיש ביכולתו להוביל לכינונם של תהליכים מודרניים. לחשיבה חדשה זו אחראים בראש ובראשונה מספר צעירים מורשה שתמכו בפילוסופיה פוליטית חדשה – הפוזיטיביזם הוורשאי (Warsaw Positivism).²³ צעירים אלו שאפו להפוך את פולין למדינה מערבית מודרנית, בעלת טכנולוגיה ותעשייה מפותחות, ולשם כך לחולל מהפך חברתי בהנהגת האינטליגנציה, שהפכה לאלטרנטיבה פוליטית מודרנית לאצולה המסורתית. עד אמצע המאה ה'י"ט נתפסה האצולה הפולנית, השלאכטה, כשכבה מנהיגה. היא שאבה את סמכותה הפוליטית מן התפיסה שהמדינה הפולנית היא קניינם הפרטי של האצילים הפולנים. כנגד גישה זו דרשו תומכי הפוזיטיביזם הפולני להחליף את ההנהגה הישנה בהנהגה חדשה, בעלת שאיפות משכיליות ומודרניות, המושפעת מרוח הליברליזם ומבקשת לסחוף את כלל החברה הפולנית לכיוון מערבי מודרני. בסופו של דבר, כך קיוו, יוביל הדבר את הפולנים לעצמאות פוליטית, שהפולנים שאפו לה למעלה ממאה שנה.

חלק נכבד ממשנתם הפוליטית והפילוסופית של הפוזיטיביסטים הפולנים הוקדש לבירור המושג עבודה מהיסודות (*praca u podstaw*). הדיון במונח זה ביקש להעניק פירוש פוזיטיביסטי למונח אחר – עבודה אורגנית (*praca organiczna*). בהגות הפוליטית הפולנית הופיע מונח זה לראשונה בתחילת המאה ה'י"ט, בפי הכלכלן יוזף סופינסקי (Supinski). הוא השתמש במונח כדי לעורר מודעות ציבורית לצורך בהקמת מערכת חינוך מתקדמת, שבאמצעותה יזכו שכבות נרחבות ככל האפשר לחינוך ולהשכלה, כדי שהחברה הפולנית תהפוך לחברה מודרנית.²⁴ סופינסקי ביקש להשיג את מטרתו באמצעות פעילות ציבורית המיועדת לכל השכבות החברתיות, אך מתבססת במיוחד על האיכרים. מכאן נובע המונח עבודה אורגנית. לעומתו, הפוזיטיביסטים הצעירים השתמשו במונח זה כדי להתאים את הרעיונות הליברליים של מערב אירופה למציאות החברתית הפולנית, ולכן העמידו במרכז משנתם – עבודה מהיסודות – את המעמד הבינוני.²⁵

אחרי כישלון המרד הפולני של שנת 1863 נתפס המושג עבודה מהיסודות כאלטרנטיבה לגישה הרומנטית, שבשנות השישים של המאה ה'י"ט הצטיירה כשריד מתקופה קודמת שעבר זמנו. התומכים בגישה הפוזיטיביסטית הפולנית הפכו בעשורים האחרונים של המאה ה'י"ט

22 I. Ossowska, 'Pokolenie "Szky Gówniej"', *ibid.*, I (1981), pp. 170–208. מליקקה, שם, עמ' 15–14.

23 דיון תאורטי נרחב על הפוזיטיביזם הפולני ראו: S. Blejwas, *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*, New Haven 1984; A. Walicki, *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*, Oxford 1982; B. Porter, *When Nationalism Began to Hate, Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, New York–Oxford 2000.

24 בליווס, שם, עמ' 25.

25 שם, עמ' 28.

לאינטליגנציה – הנהגה תרבותית בעלת אוריינטציה לאומית פולנית, שביקשה לשלב במשנתה רעיונות ליברליים מערב אירופיים. המחלוקות ששררו בין חבריה התמקדו בדרך שבאמצעותה תושג המטרה, אבל על המטרה עצמה הסכימו כל התומכים ברעיונות הפוזיטיביזם הפולני ללא כל ערעור.²⁶

נראה אפוא שהאינטליגנציה הפולנית והאינטליגנציה הרוסית פירשו את תפקידן באופן שונה. האינטליגנציה הפולנית ביקשה לגייס את חבריה למען מטרה לאומית מובהקת, בעלת כיוון מערב אירופי ברור, ואילו זו הרוסית שאפה לקדם מטרות חברתיות שונות שטושטשו בהן הדיכויים הלאומיים. הבדלים אלו בין האינטליגנציה הרוסית לפולנית השפיעו גם על קבוצות שונות של האינטליגנציה היהודית במזרח אירופה (אם כי שכבות חברתיות יהודיות אימצו גם מודלים אחרים). הקשר שבין התגבשותם של תהליכים פוליטיים מודרניים לבין צמיחתן של אליטות אינטלקטואליות יהודיות במזרח אירופה השפיע על צמיחתן של המשכיל היהודי המודרני.²⁷

המחקרים על התפתחותה של האינטליגנציה היהודית מצביעים על שלושה זרמים מרכזיים בעלי אוריינטציות שונות: רוסית, פולנית ויהודית ייחודית. בזרם בעל האוריינטציה הרוסית ניתן היה למצוא את אותם יהודים שביקשו לשכנע את יהודי האימפריה הרוסית לאמץ את השפה הרוסית ואת תרבותה ובסופו של דבר גם להיטמע בתוך החברה הרוסית. הזרם השני התגבש בקרב היהודים שחיו באזורים הפולניים. חברי זרם זה טענו כי במקומות שיש בהם רוב פולני צריכים היהודים לאמץ את דפוסי החיים המקומיים, ולגייס את האוכלוסייה היהודית לטובת החברה הפולנית. זרם שלישי דגל בגישה שהאינטליגנציה היהודית צריכה למנוע הזדהות או מיוזג של היהודים עם הלאומים שבקרבם הם חיו, ויש לשמור על התבדלות לאומית ותרבותית.²⁸

ואולם יש לתת את הדעת לדרך נוספת, שהתגבשה בוורשה. היא ביקשה להדגיש את המאפיינים היהודיים הלאומיים, ולא רק הדתיים, אך ללא התבדלות מהחברה הפולנית. במקביל להתפתחות האינטליגנציה הפולנית בוורשה החלה להתפתח גם אינטליגנציה יהודית, שכללה סופרים, מוציאים לאור, עיתונאים, מורים, סטודנטים ובעלי מקצועות חופשיים. הם ביקשו להיות מעורבים בהווה התרבותית המדעית בפולין מכאן, ולקחת חלק בחיים הציבוריים היהודיים מכאן, דהיינו טיפוח ייחודיות יהודית לאומית יחד עם תחושת השתייכות לחברה הסובבת.

החל בשנות הארבעים ובמיוחד בראשית שנות השישים של המאה ה־20, בין שתי המרידות הפולניות, היו צעירים יהודים שהצליחו לרכוש השכלה במוסדות להשכלה גבוהה. ואולם צעירים אלה לא זנחו את השכלתם היהודית. בקבוצה זו בלטו מספר אישים, וכמה מהם היו

26 ונדיץ (לעיל, הערה 8), עמ' 261.

27 ראו למשל: א' צ'ריקובר, יהודים בעתות מהפכה, ירושלים תשי"ח; י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל־אביב 1989; E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics: Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*, New York 1989.

28 ראו: א' לוז, מקבילים נפגשים, תל־אביב 1985; סלוצקי (לעיל, הערה 14); צ'ריקובר, שם.

לאחר מכן שנויים במחלוקת, כמו אלכסנדר קרויסהאר (Kraushar), ששנים אחר כך המיר את דתו, יוליאן גולדשמידט, המשורר הנריך מרצבאך והמטיף ד"ר שמעון דאנקוביץ. הם השתלמו במדעי היהדות במסגרות מודרניות, כמו בבית המדרש לרבנים בוורשה, וקצתם אף נשלחו מטעם קהילת ורשה לרכוש השכלה במוסדות יהודיים מודרניים ברחבי גרמניה.²⁹ לפני המרד של שנת 1863 ביקשו כמה מהם, כמו הילארי נוסבוים וחיים זליג סלוניםמסקי (חז"ס), לקדם את הרמה הכלכלית והחברתית של האומה הפולנית ושל החברה היהודית גם יחד. ואולם, אם לפני המרד יכלו הצעות מסוג זה לזכות בתמיכת השלטונות הרוסיים, הרי אחר שנת 1863 נדחו הניסיונות הללו בלשון תקיפה ופסקנית.³⁰ שכבת האינטליגנציה היהודית-הפולנית, שפעלה במיוחד בוורשה, ביקשה אפוא להתמודד עם הזהות היהודית-הפולנית על כל ממדיה, ורצתה לאזן בין המרכיבים השונים (היהודי והפולני) של זהותה. בכך נבדלה קבוצה זו מקבוצות אינטליגנציה יהודיות אחרות שפעלו ברחבי האימפריה הרוסית במהלך המאה הי"ט.

אל הזרם הוורשאי פנה נחום סוקולוב. הוא קרא לו להתנער מן ההשקפה שטיפוח הלאומיות היהודית יוביל בהכרח להסתייגות מהלאום ומהחברה הפולניים. הוא ביסס את דבריו על הניסיונות שקדמו לו ועל התבוננות רבת שנים באינטליגנציה הפולנית המקומית. מדבריו עולה כי הבחנה ברורה בין האינטליגנציה הרוסית לפולנית, שניטשטשה במהלך הזמן, הייתה ברורה ומובנת לבני התקופה עצמם.

29 ראו: י' שאצקי, ידישע בילדונגס פאליטיק אין פולין 1806–1866, ניו יורק 1943, עמ' 218–222; ב' גארנצארסקה-קדרי, חלקם של היהודים בהתפתחות התעשייה של וורשה בשנים 1816/20–1914, תל-אביב 1985, עמ' 279–280. בהקשר זה יש לציין במיוחד את פועלו של ד"ר שמעון דאנקוביץ (Dankowicz), בוגר האקדמיה לרפואה בוורשה והסמינר ליהדות בוורוצלב. הוא היה אחד היהודים המתקדמים הראשונים בוורשה, וכבר בשנת 1860, בהוצאה בנשא בחוג של צעירים יהודים שאהדו את התנועה הלאומית הפולנית, טען כי אף שהיהודים איבדו את מולדתם ההיסטורית זה מכבר, הם עדיין אומה ולא קבוצה דתית. בהוצאתו, במאמריו בכתבי-העת היהודי-הפולני *Jutrzenka* (השחר), ובספריו בשפה הפולנית ביקש דאנקוביץ מהחברה היהודית-הפולנית לשמר את הנכסים התרבותיים היהודיים כאילו הם נכסים של העם (naród). את עיקר המוניטין שלו רכש דאנקוביץ אחרי המרד של שנת 1863. במהלך המרד הצטרף לפלוגות מורדים ואף לקח חלק במספר קרבות. אחרי כישלון המרד הבריחו אותו שותפיו הפולנים בפלוגות המורדים מאזור פולין הקונגרסאית לגליציה, אך שם הוא התקשה למצוא את מקומו. ניסיון של החוגים המתקדמים בקרקוב למנות אותו כמטיף בטמפל המקומי נתקל בהתנגדות של חוגי האורתודוקסיה המקומיים. אחרי שכיהן כרב במספר קהילות קטנות ברחבי גליציה, שימש זמן מה כרב ראשי בבולגריה, ובסוף שנות השמונים ניסה להיבחר לרב ולמטיף בבית הכנסת המתקדם בלבוב. פרטים נוספים על דאנקוביץ ראו: M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, Kraków 1986, II, pp. 713–717. ספר חשוב זה הופיע לאחרונה בעברית: מ' בלבוב, תולדות היהודים בקראקוב ובקאז'ימיר, 1863–1304, א-ב, ירושלים תשס"ב. ראו שם, עמ' 885–969.

30 י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ב' ניו יורק 1948, עמ' 251–257; W. Feldman, *Geschichte der Politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914)*, Berlin 1917, p. 194

ב. סוקולוב והאינטליגנציה היהודית-הפולנית

סוקולוב פנה אל האינטליגנציה היהודית-הפולנית באמצעות מאמריו בפולנית ובעברית. הבחירה בכתיבה עיתונאית נבעה מהשקפה רווחת, שראתה בעיתונאי מנהיג, כי הוא נמצא בעמדת מפתח המאפשרת לו להשפיע וליזום תהליכים. כתבי העת השונים נחשבו למעין זירה, שנערכו בה הוויכוחים האידאולוגיים החשובים.³¹ ביטוי להשקפה זו ניתן למצוא כבר במאה ה'י"ט. במספר קהילות בגרמניה פעלו סופרים יהודים חילונים שביקשו להיות אלטרנטיבה להנהגה הדתית המסורתית. סופרים אלה היו הראשונים שהבינו את כוחה של העיתונות ולמדו לנצל אותה ככלי לתעמולה, לוויכוח ולגיוס דעת קהל.³² בוורשה רווחה גישה זו גם בחברה הפולנית. אישים שמילאו תפקידים מרכזיים בכתבי עת פולנים, שראו אור בוורשה ובערים אחרות, ניסו לקדם מטרות פוליטיות ואידאולוגיות ולגבש את הזהות הלאומית של קוראיהם באמצעות מאמריהם בעיתונים.³³

רבים מן המסרים שהועברו בעיתונות היהודית-הפולנית במחצית השנייה של המאה ה'י"ט, כמו גם אלה של סוקולוב עצמו, הופנו לקבוצה מסוימת בחברה היהודית: השכבה המתקדמת, או בכינויה הנפוץ ביותר – המתבוללים. במאמריו בשפה הפולנית שראו אור באיזראליטה הקפיד סוקולוב לפנות אל קוראיו כיהודים מתקדמים ונאורים, וכמעט אף פעם לא כינה אותם מתבוללים.³⁴ הוא ראה בהם אינטליגנציה יהודית, אף שלא אמר זאת במפורש. סוקולוב הרבה להשתמש במונח אינטליגנציה יהודית, אך נמנע מלהציע לה הגדרה מדויקת. ואולם, מעיון בכתבתו לאורך השנים עולה, שהוא מצא בחוגי המתקדמים את המאגר המתאים לבניית שכבת האינטליגנציה. מעמדם החברתי של המתקדמים וההשכלה שרכשו הקנו להם לדבריו את הכישורים להפוך למנהיגי החברה היהודית. הוא קיווה שיצליח לפתח בקרבם תחושת שליחות חברתית ואפילו לאומית:

שליחותה של האינטליגנציה היהודית אינה מסתיימת בשמירה על ארגון נאות של הקהל. חובתה לבדוק את פצעי החברה, לגנות את קני הרשע ולתקוף אותם באומץ. ייאוש תוקף אותנו בראותנו שהכול דורך במקום ושיש אפטיה בתוכנו. ואנו שואלים יחד עם הנביא: 'היחי העצמות האלה?'³⁵

הבחירה לפנות לשכבה זו בפולנית, לצד הכתיבה בשפה העברית, נבעה מהשקפת עולמו, שאותה הציג בשיח העיתונאי שניהל במקביל עם יהודים ולא יהודים. הדו-שיח שניהל בשפה

31 העיתונות היהודית הייתה זירה לוויכוחים חשובים. ראו: סלוצקי (לעיל, הערה 14), עמ' 240–283.

32 ש' פיינר, 'תולדותיה של העיתונות העברית', מדעי היהדות, 33 (1993), עמ' 101.

33 על התפתחותה של העיתונות בפולין בכלל ובוורשה בפרט במהלך המאה ה'י"ט ראו: קורסין (לעיל, הערה 1); בליוס (לעיל, הערה 23).

34 השימוש של סוקולוב במונח 'מתבוללים', בעברית ובפולנית, במקום במונח 'מתקדמים', החל בשלב מאוחר יחסית, בשנת 1899, בסדרת מאמריו בפולנית: N. Sokolow, 'Cechy postępu', *Izraelita*, 9 (21) July – 6 (18) August 1899

idem, 'Z pisimiennictwa: Z życia' *Izraelita*, 3 (15) November 1889 35

העברית החל כבר בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, מעל דפי הקול, המליץ והמגיד, ומשנות השמונים ואילך בהצפירה ובהאסיף בלבד. סוקולוב ביקש לפנות אל החוגים הלאומיים היהודיים המקורבים לחובבי ציון. מסוף שנות התשעים של המאה הי"ט התרחבו מעגלי השיח, וסוקולוב ביקש לשתף בדיאלוג הפובליציסטי שניהל בעיתונות העברית גם את החרדים. בני שיחו בדו־שיח בשפה הפולנית היו היהודים המתקדמים, שהשפה העברית כבר לא הייתה שגורה בפהם, ופולנים, שהשאלה היהודית עלתה על סדר היום הפוליטי והחברתי שלהם. דיאלוגים מקבילים אלה השלימו זה את זה ואפשרו לסוקולוב להתמודד עם מה שהצטייר בעיניו כנקודות תורפה של הקבוצות השונות. בדו־שיח שניהל עם מי שהוגדר על ידו כסקטור הלאומי של החברה היהודית (חובבי ציון), הוא ביקש מבני שיחו להשתדל לתקן את עצמם ולהפוך לתושבים המביאים תועלת לכל החברה הפולנית.³⁶ לעומת זאת בדו־שיח המקביל, שנוהל עם החוגים המתקדמים, קרא להם סוקולוב לחזק את קשריהם עם שאר החברה היהודית ולהביא לפעולה ולהבנה משותפת בין המגזרים השונים בחברה היהודית.³⁷

בנוסף לאתגרים אלה ביקש סוקולוב לנסות ולהתאים לחברה היהודית את מקצת המונחים הפולניים שהיו מקובלים בזמנו, כמו עבודה אורגנית ועבודה מהיסודות, ולהציג אותם כחלק מפעולה יהודית לאומית. וכך כתב בשנת 1887: 'חובה עלינו לעבוד בבנין ותיקון היסודות אשר עליהם נשענת לאומנותנו... לנתח את המילה לאום מה היא מכילה... לחזק ולבצר את היסודות, להסיר את הרקבון מהיסודות של חיי בית, מן החינוך, מן הקהלות, עבודה מהיסודות תהינה לשיטה'.³⁸

כבר בשנת 1879 כתב סוקולוב, כי לכל אורך שנות קיומו הוכיח עם ישראל כי הוא לאום בעל מוצא משותף. הוא הצליח לשמור על ייחודו ועל תכונותיו הלאומיות אף שרוב שנות קיומו ישב בקרב עמים רבים, בזכות התגלמות רוח הלאום היהודי. כבר אז טען סוקולוב כי הניסיונות לשמר את רוח הלאום היהודי אינם צריכים לעמוד בסתירה לחובתם של היהודים להיות אזרחים נאמנים. הוא הציע לקראו לאמץ את דרך הקיום של יהודי צרפת, שהצליחו להוכיח פטריוטיות צרפתית, אך הקימו את חברת כל ישראל חברים, שהיא לדבריו ביטוי מובהק של רוח הלאום היהודי.³⁹

אחרי 1882, בתגובה להופעתן של אגודות חובבי ציון על הבמה הציבורית היהודית באימפריה הרוסית, תהה סוקולוב אם נכון לגבש עמדה לאומית המבוססת אך ורק על התיישבות מצומצמת בארץ ישראל, ואם יכולה התיישבות זו להציע פתרון מתאים למצוקת

36 להלן כמה מן המאמרים של סוקולוב שבהם הוזכרו נושאים אלה: 'הצופה לבית ישראל', הצפירה, 27 באוקטובר (8 בנובמבר) 1881; שם, 7 (19) בדצמבר 1882; שם, 11 (23) בדצמבר 1884; 'השקפה על מקרי השנה בעניני אחב"י הפנימים', האסיף, ג (1885), עמ' 24-26; 'פצעי אוהב', הצפירה, 7 (19) בינואר 1888.

37 על כך ראו להלן.

38 ג' סוקולוב, 'הצופה לבית ישראל', הצפירה, 2 (14) בספטמבר 1887.

39 הנ"ל, 'השאלה הלאומית ופתרונה', המליץ, 8 (20) בדצמבר 1879.

ההמון היהודי. סוקולוב דחה את דרכי הפעולה של חובבי ציון וביקש להציע במקומן פתרון לאומי אחר, שיתאים לשכבות רחבות יותר. הוא הציע פעולה נרחבת, המבוססת על הספרות העברית והשפה העברית ועל הקמת מוסדות חינוך יהודיים חדשים, ולא דווקא על טריטוריה ויסודות פוליטיים. סוקולוב ביקש להישען על יסודות הקיום היהודי בקהילות השונות, ושם דגש מיוחד על החברה היהודית באזורי פולין הקונגרסאית. בתכנית זו הוא הצליח לשלב בין המונחים הפולניים עבודה אורגנית ועבודה מהיסודות לבין קנייני הלאומיות היהודית. גרסאות שונות של גישה זו חזרו והופיעו במאמריו הרבים בעברית ובפולנית.⁴⁰ הדים לאותה גישה ניתן למצוא גם ברשימת הדרישות שהפנה לאינטליגנציה היהודית-הפולנית. במהלך שנת 1890 התגבשו רעיונות אלה לתכנית כוללת, ששמה העיד יותר מכול על תוכנה: תפקידי האינטליגנציה היהודית. התכנית ביקשה להתאים את רשימת הדרישות מן האינטליגנציה היהודית לתמורות שעברה סביבתו הקרובה של סוקולוב, הן הפולנית הן היהודית, ולהבהיר לקוראי איזרליטה שעתיים בחברה הפולנית אינו תלוי אך ורק ברצונם להשתלב בחברה זו.

מעיון ראשוני בתכנית עולה שלכאורה לא היה בה כל חידוש. מרכיבי התכנית וסעיפיה השונים כבר הופיעו בשנים קודמות, בין השאר במאמרו של סוקולוב 'יהי אור', שפורסם בשנת 1884 בכרך הראשון של השנתון האסיף בעריכתו. כבר אז התווה סוקולוב את רוב העקרונות שעליהם חזר במהלך שנת 1890. ואולם המאמר 'יהי אור' לא נכתב אל האינטליגנציה היהודית-הפולנית דווקא. עתה הוא הציע אלטרנטיבה לאומית לחוגי חובבי ציון, והבהיר לציבור קוראי העברית כי ניתן לבסס קיום לאומי יהודי בגולה על ערכים ועקרונות שאינם קשורים לטריטוריה ולקרקע לאומית יהודית בארץ ישראל דווקא.⁴¹ בסדרת המאמרים על האינטליגנציה היהודית-הפולנית נכתב שיש לבסס את הישות היהודית המודרנית בפולין ובמקומות נוספים על ערכים אלה. ואולם, בניגוד לניסיון משנת 1884, בשנת 1890 הם הוזכרו כתחומי הפעולה שיאפשרו לאינטליגנציה היהודית-הפולנית לפעול בתוך החברה היהודית, מבלי לאיים או לעורר אנטגוניזם כלשהו. כדי שהתכנית תצליח לא היה צורך בשיתוף פעולה עם גורמים מחוץ לחברה היהודית, והדבר היה תלוי אך ורק בנכונותה של האינטליגנציה היהודית-הפולנית לפעול. היא נקראה לשותף פעולה עם שאר השכבות בחברה היהודית, בעזרת פעילות ומעורבות בתחומים שונים: דרשנות, רבנות, קהילות, חדרים וספרות עממית. באמצעות פעילות בתחומים אלה יכולה הייתה לדעתו האינטליגנציה לפתח את הקשר שלה עם המוני היהודים. ייחודה של התכנית היה בהצבת דרישות מוגדרות בפני האינטליגנציה היהודית-הפולנית ובדרך שבה שולבו הדרישות השונות לדרך פעולה ברורה ומגובשת.

40 על עמדתו הלאומית של סוקולוב ועל ההבדלים בינה ובין התכנית של חובבי ציון, ראו למשל במאמריו: 'הצופה לבית ישראל', הצפירה, 20 באפריל 1882; 'הקולוניה הראשונה בארץ ישראל', שם, 2 במאי 1882; 'הצופה לבית ישראל', שם, 23 בפברואר (7 במרס) 1882; 'הכאתי פשע רב', המגיד, 16 באוגוסט 1882; 'מה לתבן את הבר', הצפירה, 6 (18) באוגוסט 1882.

41 ג' סוקולוב, 'יהי אור', האסיף, א (1884), עמ' 80 ואילך.

ג. תחומי הפעילות שהוצבו בפני האינטליגנציה היהודית

בחלקה הראשון של סדרת המאמרים באיזראליטה פורטו דרישותיו של סוקולוב מהאינטליגנציה היהודית. הוא ציין מספר תחומים, ונססה לבחון אותם אחד לאחד.

1. הדרשן העממי

המגידיים והדרשנים, הנודדים והקבועים כאחד, נהנו מעצמה רבה בחברה היהודית במאה הי"ט. אמנם האליטות המסורתיות בוו להם, אך ההמון היהודי רחש להם כבוד רב. לגיטימציה עממית זו הפכה את הדרשה לאמצעי שכנוע, שאפשר לגורמים מסורתיים להטיף ולהשפיע על מעגלים חברתיים רחבים למדי. גם המשכילים והחוגים הלאומיים היו מודעים לפוטנציאל התעמולתי הטמון בדרשה המסורתית וביקשו לנצל זאת לקידום והפצה של רעיונות מודרניים, שכללו בין השאר גם את הרעיון הלאומי. משנות השבעים של המאה הי"ט ואילך החלו מטיפים בעלי הכרה לאומית לעבור בקהילות שונות ולשאת דרשות בעלות תכנים מודרניים בפני קהל מסורתי. ניתן לראות בכך ניסיון ראשון ליצור הידברות בין האינטליגנציה להמון. בדומה לפובליציסטים יהודים אחרים, גם סוקולוב ביקש לנצל אמצעי מסורתי זה כדי לקדם רפורמות ומהלכים חדשניים. במהלך שנות השמונים הציע סוקולוב את עצמו פעמיים למשרות של מגידות, בלבוב ובוורשה, בבתי כנסת מתקדמים שלא היו מזוהים עם היהדות המסורתית דווקא. סוקולוב ביקש לכהן כדרשן מאותו טעם שלשמו ביקש להיות עיתונאי. הדרשה שנאמרה בעל-פה, מעל דוכן המגיד בבית הכנסת, הייתה שוות ערך בעיניו לכתביה בעיתון. שתי הדרכים נתפסו בעיניו כעמדות הנהגה וכאמצעי השפעה שניתן להגיע בעזרתם לקהלים רחבים.⁴² יתר על כן, סוקולוב ביקש במאמריו לשנות את התדמית המסורתית של מגידיים ודרשנים, כפי שהצטיירה בעיני שכבת האינטליגנציה היהודית, שרבים ממנה ראו בדרשנים גורם המחזק פנטיות חשכה ודלות מוסרית. הוא קיווה שהגברת המעורבות של האינטליגנציה היהודית-הפולנית תעמיד מנהיגות רוחנית חדשה, שתוכל להתקרב אל ההמון ולעזור לו לפתח השקפה אתית ברורה ובהירה, שבאמצעותה הוא ירכוש כללי התנהגות נכונים יותר. סוקולוב לא חשב שחברי האינטליגנציה עצמם ישתלטו על דוכני הדרשנים בבתי הכנסת המסורתיים ויהפכו לדרשנים ולמגידיים, אך האמין כי הם יכולים לקחת חלק בהכשרתם של דרשנים חדשים.⁴³ גם בסיכום של סדרת המאמרים חזר סוקולוב והדגיש את התועלת הרבה הטמונה בהסכמתה של האינטליגנציה לקחת חלק בהכשרת דרשנים שיבקשו לפתח גישה מוסרית ואזרחית חדשה בקרב קהל המאזינים.⁴⁴ עם זאת, סוקולוב הבין כי אין

42 על ניסיונותיו להיבחר כמגיד בבתי כנסת מתקדמים בלבוב ובוורשה ראו: באואר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 74-76.

43 N. Sokolow, *Zadania inteligencji żydowskiej: Szkic programu*, Warsaw 1890, pp. 9-15

44 שם, עמ' 104.

ערך לשינוי הנוגע אך ורק לדרשה ולדרשנים, ועל כן ביקש להציע תיקונים גם במוסדות הנהגה מסורתיים אחרים, כמו מעמד הרבנות.⁴⁵

2. מעמד הרבנות

רבים מאלה שביקשו לשנות את אופייה ומהותה של החברה היהודית המסורתית במחצית השנייה של המאה הי"ט קיוו לעשות זאת על ידי הנהגת שינויים במוסד הרבנות. הם ביקשו לצקת ברבנות תכנים מודרניים ולשנות את דימויה הישן והמסורתי. לכאורה לא היה כל ייחוד בקריאתו של סוקולוב להוסיף למסלול ההכשרה של הרבנים האורתודוקסים גם תכנים מודרניים, כמו רכישת השכלה כללית, לימוד מדעים ושליטה בשפות המדינה השונות (רוסית, פולנית, גרמנית). דרישות דומות הופיעו בכתבי עת יהודיים באותה תקופה ואף קודם לכן. כך, לדוגמה, במהלך שנות הארבעים של המאה הי"ט הוקמו בוויילנה ובז'טומיר בתי מדרש לרבנים בעלי גישה מודרנית מתקדמת בגיבויה של הממשלה הרוסית. אכן, קשה להתכחש לתרומתם של בתי המדרש לרבנים לתהליכי ההשכלה והמודרניזציה בחברה היהודית באימפריה הרוסית במהלך המאה הי"ט, אך הייעוד המקורי שלמענו הם הוקמו, הכשרת רבנים שישמשו מנהיגים רוחניים בקרב קהילות יהודיות שונות, לא מומש. רק מעטים מקרב בוגרי בתי המדרש הפכו לרבנים מודרניים.⁴⁶ מבית הספר לרבנים שפעל בוורשה במשך שלושים שנה (1826–1856) לא יצא ולו רב אחד.⁴⁷ ואולם בחיבורו של סוקולוב שהופיע בראשית שנות התשעים היה חידוש – הטעם שמצא סוקולוב לדרישותיו. סוקולוב ביקש להדגיש כי הקניית השכלה כללית לרבני הדור היא במידה רבה החזרת עטרה ליושנה:

...רבנינו במאות האחרונות נטשו את דרך החילוניות הכללית אשר הדריכה אותם, בפרט בבית הספר הספרדי והצרפתי של הרמב"ם ושל רבנו גרשום מאור הגולה. אף שהרבנים הללו היו מושרשים באלפי שורשים בקרקע היהדות, הם היו בני זמנם ובני ארצם, זרמו בהם אידאות כלליות, ומדוכני הדרשנים והקתדרות זרם אור של ידע. התנ"ך והתלמוד היו מקורות בלתי נדלים למדעים חברתיים, מוסריים ופילוסופיים... הרבנות בזמננו דחתה לחלוטין את ההשכלה הכללית. הרבנים ניתקו עצמם מלימודים כלליים, ואת לימוד היהדות צמצמו לכיוון צר וחד צדדי של חקר פולחני הנשלט על ידי הפלפול, הפוצע את כוחות הנפש וחונק כל מחשבה ישראלית. לבסוף נלכדו הרבנים בסבך של חוטים קבליסטיים וחסידיים.⁴⁸

45 שם, עמ' 18.

46 ראו: י' סלוצקי 'בית מדרש לרבנים בוויילנה', העבר, ז (תש"ך), עמ' 264–313 (= 'אטקס [עורך], הדת והחיים – תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 217–239). בסוף המאמר ציטט סלוצקי ממאמר שהתפרסם ב־1893 בווסחוד, שבו נכתב: 'אין להכחיש את ערכם ההשכלתי הכללי של בתי המדרש לרבנים... אין להכחיש כי מבין כתיבתם של מוסדות אלה יצאו עסקנים אחדים מועילים וישרי לב... אבל מוסדות אלה לא היו בתי מדרש לרבנים במובן האמיתי של מלים אלו: הם לא נתנו לנו רועים רוחניים בעלי־סמכות, לא יודעי תורה ודת ישראל'.

47 S. Borzyminska, *Szkołnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warsaw 1994, p. 134

48 סוקולוב (לעיל, הערה 43).

סוקולוב קיווה שיצליח להביא את האינטליגנציה היהודית לסייע בהכשרה מודרנית של רבנים, כמו שהוכשרו אישים כרמב"ם וכרבנו גרשום מאור הגולה. הוא ביקש לשוב אל העבר כדי למנוע את הפיכת הלימוד המסורתי ללימוד חד צדדי ומחניק המגביל את הלומד. סוקולוב ידע כי מספרם של הרבנים שיטכינו לשתף עמו פעולה מועט ולכן הציע שהאינטליגנציה תתמקד בצעירים המבקשים להכשיר את עצמם כרבנים. כאשר צעירים אלה, שתוצע להם עזרה חומרית ומוסרית, יכהנו כרבנים, הם יוכלו לקדם תחומים אזרחיים שההנהגה הדתית לא נתנה דעתה עליהם, כמו שמירה על החוק והסדר האזרחיים.⁴⁹ סוקולוב ייחס חשיבות מיוחדת לשיפור מצבו האזרחי של הציבור היהודי המסורתי, ולצורך כך ביקש להרחיב את היריעה מעט יותר ולכלול בתכניתו תחומים נוספים הקשורים למציאות היומיומית של היהודים בפולין.

3. ההנהגה הקהילתית ומוסדות נוספים בקהילה היהודית

עוד לפני שנת 1890 ביקש סוקולוב לעורר מודעות ציבורית בכל הנוגע לדמותה של ההנהגה הקהילתית בפולין.⁵⁰ את תשומת לבו משכה במיוחד ההנהגה של קהילת ורשה, שלאורך רוב המאה הי"ט הייתה בה שותפות אינטרסים בין אורתודוקסים לבין המתקדמים-המתבוללים.⁵¹ סוקולוב חשב ששיתוף פעולה שכזה צריך להתקיים גם בקהילות נוספות, ועל כן ביקש להגביר את מעורבותה של האינטליגנציה במוסדות הקהילתיים המקומיים. הוא האמין כי פעילות שכזו תתרום גם למאבקה של האינטליגנציה בהעלאת הרמה המוסרית של ההמונים.⁵² סוקולוב ציפה שהאינטליגנציה גם תעזור ביצירת מסגרת הנהגה ארצית, שתקשר בין הקהילות הפזורות ותסייע לצרכיה של החברה היהודית בפולין.⁵³ שני דגמים עמדו לפניו: ועד ארבע ארצות, המזוהה כל כך עם יהדות פולין הישנה, וההנהגה של יהודי גליציה כימיו.⁵⁴ סוקולוב

49 שם, עמ' 22.

50 ראו למשל: נ' סוקולוב, 'חסרון להמנות', הצפירה, 14 (26) ביולי 1887; הנ"ל, 'פצעי אוהב', שם, 7 (19) בינואר 1888; 'הצופה לבית ישראל' שם, 8 (20) באפריל 1888.

51 על דמותה הייחודית של קהילת ורשה במאה הי"ט ראו: י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ג, ניו יארק 1953, עמ' 110-129; א' גוטרמן, קהילת ורשה בין שתי מלחמות עולם, תל-אביב 1997, עמ' 19-31; H. Nussbaum, *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie*, Warszawa 1881; J. Shtatzky, 'Institutional Aspects of Jewish Life in Warsaw in the Second Half of the 19th Century', *YIVO Annual of Jewish Social Science*, X (1955), pp. 9-44.

52 סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 30.

53 שם, עמ' 31.

54 עם סיומה של חלוקת פולין השלישית, בשנת 1796, עברו על יוודי גליציה תמורות משפטיות, חברתיות ותרבותיות. הארגונים הקהילתיים הישנים בוטלו ובמקומם ביקשו גורמים שונים לארגן את הקהילה היהודית מחדש תחת השפעת המערכת המשפטית האוסטרו-הונגרית. במסגרת ניסיונות אלה הוקם ברפובליקה העצמאית של קרקוב ועד יהודים חדש (Komitet Starozakonnych), שבסופו של דבר היה בעל סמכויות מצומצמות ותקנון מעורפל. בשנת 1868 העניקו השלטונות האוסטרים ליהודים בגליציה שוויון זכויות מלא. בעקבותיו בוטל הוועד היהודי והוסדר מעמדה הדתי של הקהילה היהודית

קרא לאינטליגנציה היהודית-הפולנית ללמוד מהצלחתה של ההנהגה בגליציה להילחם נגד נחשלות והתפוררות של קהילות פרוכניציאליות, ויחד עם זאת לאמץ את דגם ההנהגה הארצי שעבר מן העולם ולצקת בו תכנים חדשים. כך תקום ליהדות פולין הנהגה ארצית מודרנית שתשלב בפעילותה עקרונות פוליטיים חדשים.⁵⁵

סוקולוב ביקש לכלול בתחומי אחריותה של האינטליגנציה היהודית תחום נוסף, כדי להתאים את מוסדות החברה היהודית לתקופה המודרנית: שינוי פניו של החדר, המוסד החינוכי שסימל באופן חי ותוסס את ההווה המסורתית היהודית. בתקופה שבה השמיעו חוגים מתקדמים דרישה רדיקלית לבטל את החדרים, ביקש סוקולוב מאותם חוגים עצמם למצוא דרך לשלב בתכנית הלימודים של החדר המסורתי תכנים מודרניים, שבעזרתם ניתן יהיה להתגבר על פגמים רבים שהפכו לחלק אינטגרלי מהחיים המסורתיים של ההמון היהודי:

לעורר את אלה השרויים... בתרדמה ולעודד אותם בעצות וברוח טובה להשפיע על המלמדים שיחדירו בילדים את הדת האמתית, יחד עם חריצות, אהבת סדר ואף הכרה של הלימודים הבסיסיים החשובים. בין המלמדים מצויים גם מעטים בעלי השכלה מסוימת, ויהיה קל לכוון אותם לדרך שקולה זו, שהיא כה רצויה ללימודים.⁵⁶

סוקולוב סבר כי חשוב לנקוט רפורמות מתונות בתחום החינוכי יותר מאשר בכל תחום אחר, וכי זה הנשק היעיל ביותר נגד הקנאות. עם זאת הוא הבין כי הכרזת מלחמה על החדר וקריאה לחיסולו היא בלתי מעשית, כי היהדות המסורתית לא תוותר על מעוזו כה מרכזי שלה. לכן קרא סוקולוב לחברי האינטליגנציה לא לחלום על חיסול החדר אלא להתגייס לתיקונו.⁵⁷ הוא קיווה שחברי האינטליגנציה ייקחו חלק בכתיבת תכניות לימוד חדשות ובפיקוח על שיטות ההוראה בחדר. בדרך זו תוכל מעורבותה המתונה של האינטליגנציה לגרום לשינוי התכנים החינוכיים של החדר ולהפוך אותו לאלטרנטיבה שוות ערך למוסדות חינוך מודרניים, יהודיים ולא יהודיים, ואת הילד המתחנך בחדר לאזרח טוב יותר.

על פי החוק שהגדיר את היחסים בין הכנסייה למדינה. בשנות השבעים והשמונים התאפיינה יהדות גליציה ביחסים מתוחים בין החוגים האורתודוקסיים לבין החוגים הנאורים. בשנים אלה התגבשו ארגונים פוליטיים שונים. הבולטים ביניהם היו 'שומר ישראל' בלבוב, שנתן ביטוי לנטיית ליברליות ומשכיליות, 'מחזיקי הדת האורתודוקסים בקרקוב'. ארגונים אלה ניהלו ביניהם מאבק על השליטה בקהילות השונות ואף הציעו, במהלך שנות השמונים של המאה ה'ט', תקנונים שונים לארגון ולניהול קהילות שונות ברחבי גליציה. בשנת 1890 אישרו השלטונות האוסטרים תקנון מחייב לקהילות היהודיות בגליציה, והוא נשאר בתוקפו עד לשנת 1927. על הנהגת קהילות גליציה ראו: א' ז'ביקובסקי, 'הקהילה היהודית בקרקוב, 1869–1914 – התקנון ויחסי הכוחות במסד הקהילתי', קראקא-קזימיז' – קרקוב, בעריכת א' ריינר, תל-אביב תשס"א, עמ' 30–119; ר' מנקין, 'האורתודוקסיה בקרקוב על סף המאה ה'20', שם, עמ' 155–164; בלבן, בספרו הפולני (לעיל, הערה 29), עמ' 692–719; I. Bartal & A. Polonsky (eds.), *Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians 1772–1918* (Polin, 12), London 1999.

55 סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 105.

56 שם, עמ' 38.

57 שם, עמ' 105.

שלושת הסעיפים שסקרנו למעלה סיכמו בלשון תמציתית למדי את העקרונות שסוקולוב כבר התווה בשנים עברו. הוא חזר עליהם בתכנית זו כדי לשכנע את האינטליגנציה היהודית להשפיע על החברה היהודית באופן מתון ואפילו שמרני. לעומת זאת דבריו על הספרות העממית מתאפיינים בייחודיות מסוימת.

4. ספרות עממית

סוקולוב התייחס לטיפוח השפה העברית והספרות העברית כבר במאמריו העבריים הראשונים.⁵⁸ הוא ביקש מקוראיו ומהציבור היהודי בכללו לטפח את העברית וראה בה קניין לאומי. ואולם, לצד דרישה זו הוא קרא לקוראי השפה העברית להתאמץ וללמוד את שפות המדינה – פולנית, רוסית וגרמנית – ולהשתמש בהן בחיי היומיום. מהידיש השגורה בפי ההמונים בסביבתו הקרובה התעלם. במאמרים בודדים שבהם התייחס לניסיונות הכתיבה ביידיש, ולניסיונו של אלכסנדר צדכובים עורך המליץ להוציא כתב עת בשפה זו (על המצפה), כינה סוקולוב את היידיש ז'רגון, ובכך הביע למעשה את יחסו המזלזל כלפיה.⁵⁹ עמדה זו הפכה נחרצת יותר בשנת 1889, כאשר יצא סוקולוב מעל דפי הצפירה נגד הניסיונות הראשונים להפוך את היידיש לקניין רוחני לאומי שווה ערך לשפה העברית. הוא הכיר בכך שהז'רגון חי, קיים ותוסס, אך לא מצא לנכון לבצרו ולאמצו בדומה לשפה העברית.⁶⁰ בסדרת המאמרים על האינטליגנציה היהודית-הפולנית שפרסם באיזרלאיטה הציג סוקולוב, בפעם הראשונה, טענה חדשה, שיש לכתוב ביידיש עבור ההמון היהודי. לטענתו, העברית נתפסה כשפת הפולחן הדתי ולא כשפת דיבור יומיומית. זאת ועוד, השכבות היהודיות העממיות עדיין אינן שולטות בשפת המדינה (פולנית) באופן משביע רצון. לכן סבר סוקולוב שהיידיש, המכונה בחיבור זה ז'רגון, היא השפה שניתן לקדם בעזרתה לימודים כלליים. ובכלל, טען סוקולוב, אין זה מן הראוי לכתוב על רפורמות המיועדות להמון בשפה שאינה שגורה בפיו די הצורך. כפי שהבינו כותבים יהודים אחרים, גם סוקולוב החל להבין, אם כי בשלב מאוחר יחסית, כי ליידיש – הז'רגון – יש תפקיד חשוב במסגרת הניסיונות להפוך את ההמון היהודי למתקדם יותר. ואולם, בשונה מכותבים יהודים אחרים, התנגד סוקולוב לניסיונות השונים להפוך את היידיש לשפה לאומית. לדידו שפה לאומית יש רק אחת – העברית. היידיש משמשת בעיניו רק ערוץ תקשורת בין האינטליגנציה להמון. בניגוד לסעיפים האחרים בתכנית, שקרא לחזק את הקשר של האינטליגנציה עם מוסדות יהודיים מסורתיים, ובכלל זה מוסדות ההנהגה, בסעיף זה ביקש סוקולוב לחזק את הקשרים של האינטליגנציה עם ההמון בעזרת שפה שסבלה מדימוי נחות והמוני עד לעשורים האחרונים של המאה ה־19. לטענתו, אם האינטליגנציה רוצה לדאוג להשכלת ההמון היא צריכה לעשות זאת, מחוסר בררה, בשפת יידיש:

58 ג' סוקולוב, 'השאלה הלאומית ופיתרונה', המליץ, 8 (20) בדצמבר 1879.

59 הנ"ל, 'ביקורת "על המצפה"', האסיף, ג (1886), עמ' 448–460.

60 הנ"ל, 'יקר ומזלזל', הצפירה, 16 (28) ביוני 1889.

חייבים אנו להתחשב בז'רגון מפני שזה רע הכרחי: עלינו לזכור שזו שפת המונים יחידה. באמצעות הספרות העברית יכולים אנו להשפיע על ההשכלה הדתית. בעזרת רבדים תלמודיים מסוגלים אנו להעלות את הרמה המנטלית של מעמד הרבנים, הדרשנים, הנוער של בית המדרש, את השכבה האורתודוקסית המתורבתת למחצה של 'בעלי הבתים' – אבל ז'רגון הוא יותר אלמנט עממי. כתוצאה מכך חייבים אנו להתחשב בספרות הז'רגון הקיימת למען עמנו.⁶¹

סוקולוב לא היה היחיד שטען באותו הזמן כי השימוש בז'רגון הוא מחוסר בררה, הואיל ורק בעזרתו ניתן לפעול בקרב ההמון ולמענו. גם י"ל פרץ, עמית וחבר קרוב שלו, החל בסוף שנות השמונים לראות בידיש אמצעי לקידום רעיונות מודרניים בקרב ההמונים היהודים.⁶² גישה זו באה לידי ביטוי בבחירתו לפתוח את הכרך הראשון של כתב העת ידישע ביבליאטעק, משנת 1890, במאמר 'בילדונג' (השכלה). ואלה דבריו:

אנו רוצים לתת לעם השכלה ולכתוב בז'רגון, מפני ששלושה מיליון נפש בערך מבינים רק את שפת הז'רגון. עם זאת הז'רגון אינו קדוש בשבילנו, ואנו תומכים באופן גלוי באלה הרוצים להחליף את הז'רגון בשפה חיה אחרת של המדינה. אין אנו רוצים להכריח את עצמנו להיסגר בגטו. גם לאור ההגירה הגדולה ביותר, ובעזרת האמצעים הרבים ביותר, יצטרכו עוד כמה מיליונים של יהודים להוסיף ולחיות בין העמים ולנהל אתם משא ומתן ולבוא עמם במגע. מיליוני היהודים האלה יצטרכו להפוך לאזרחים במדינות שבהן יישארו, ויאלצו לקחת חלק בחיי העם שבתוכו הם חיים. יתר על כן, אנו אוהדים את המצדדים בבירור ומעידים על עצמם שמטרתם להפיץ את הספרות העברית, לתמוך בסופרים וכדומה. אנו רוצים שהעם כולו ידע עברית...⁶³

סוקולוב ופרץ ביקשו להדגיש כי השימוש בידיש להפצת רעיונות מודרניים הוא בגדר פתרון זמני, עד אשר תתרחב ידיעת שפות המדינה בקרב ההמון היהודי, ואין הוא בא לפגוע במעמדה של השפה העברית ובמקומה בחיי האומה. אין זה מקרה ששני האישים הביעו עמדות אלה רק לקראת סוף שנות השמונים של המאה הי"ט, שכן סמוך לזמן הזה החלה להישמע בקרב הנהגת האינטליגנציה הפולנית עמדה זוהי. האינטליגנציה ביקשה לעודד את הכתיבה בידיש, כדי להתקרב לשכבות היהודיות הנמוכות ולהפוך את היצירה המקורית בשפה היידיש ליצירה עממית ופופולרית יותר.⁶⁴

61 סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 45.

62 ראו: R. Wisse, I.L. Peretz and the Making of Modern Jewish Culture, Seattle 1991, pp. 12–17. עוד על תרומתו של פרץ לספרות היידיש ראו: ח' שמרוק, ספרות יידיש בפולין – מחקרים ועיונים היסטוריים, ירושלים תשמ"א, עמ' 246–248; ד"ה רוסקיס, 'ספרות יידיש בפולין', קיום ושבח – יהודי פולין לדורותיהם, בעריכת י' ברטל וי' גוטמן, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 207–213.

63 י"ל פרץ, 'בילדונג' (פאָרוואַרט צום ערשטן באנד יידישע ביבליאטעק), אלע ווערק, ח, ניו יארק 1947, עמ' 8.

64 שאצקי (לעיל, תחילת הערה 51), עמ' 285–287; שמרוק (לעיל, הערה 62), עמ' 255–267; הנ"ל, ספרות יידיש פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח. יש להעיר כי כתיבה משכילית בידיש שמטרתה להפיץ את הכרת העבר היהודי בקרב שכבות נרחבות החלה להתגבש בתקופה מוקדמת יותר. ניתן

הסעיף שבו קרא סוקולוב לשנות את יחסה של האינטליגנציה היהודית לידיש חתם את חלקה הראשון של סדרת המאמרים, שבה ביקש סוקולוב להגדיר את תחומי הפעילות של האינטליגנציה.⁶⁵ בחלקה השני התמקדה הסדרה בפעולות שנדרשה האינטליגנציה לבצע בתוכה ובניסיונות לחזק את הקשר של חבריה לערכים ולתכנים מרכזיים. פעולה זו הייתה מנקודת מבטו של סוקולוב מעין תנאי מוקדם, שרק אחרי שיתמלא תוכל האינטליגנציה היהודית-הפולנית לפעול בקרב ההמונים. כך, למשל, האינטליגנציה היהודית צריכה לקדם את מדעי היהדות, להכיר את התנ"ך ולחזק את החינוך הדתי באמצעות חינוך הקשר בינה לבין מוסדות מסורתיים כמו בתי הכנסת. האינטליגנציה היהודית-הפולנית חייבת להבין כי אל לה להתנכר לערכים יהודיים, הואיל והם יסוד התרבות העולמית:

החלק השני פונה כלפי פנים ומטרתו לחזק ולבצר את היהדות הנאורה בקרב האינטליגנציה. אנו פונים בקריאה לציבור לעסוק בהרחבת מדעי היהדות ובהכרת ההיסטוריה ומחשבת ישראל. למדע היה תמיד מעמד מועדף בהיסטוריה היהודית; רק אור המדע מנע התפוררות כללית. הוא נחשב לפי חכמי התלמוד לסם חיים, המחזק את הגוף המשותק והמת-למחצה של חיינו הרוחניים. כוחה של היהדות בהפצת אמונתה ותולדותיה בין ההמונים. הודות להשפעתה הכללית התמדנו באמונת אבותינו; הדת היא קדמה, והחיים בלעדיה הם התגמדות ואיבוד ההכרה.⁶⁶

רק על ידי שילוב בין שתי מגמות אלה, פעולה פנימית בתוך האינטליגנציה לצד מעורבות בשכבות אחרות, תוכל האינטליגנציה למלא את ייעודה ולהגשים את מטרותיה.⁶⁷ מבחינתו של סוקולוב, שילוב שתי המגמות הוא למעשה סוג מסוים של עבודה מהיסודות, ויש בשילוב זה כדי להבטיח את ניסיונותיה של האינטליגנציה להשפיע על רבדים שונים ולקדם את העם היהודי לכיוון מודרני וחדשני יותר.⁶⁸ וכך חתם סוקולוב את סדרת מאמריו:

לסיכום אנו שואפים שהחיים הציבוריים של האינטליגנציה שלנו ישמשו דוגמת-על וישקפו התגשמות ראויה של האתיקה התנ"כית הנאורה והטהורה. לא אחד מהקוראים יכנה זאת 'קול'

לזהות אותה במיוחד אצל איזיק מאיר דיק, ואולם, רק לקראת סוף המאה ה'י"ט זכה התרגום לידיש של יצירות שונות להכרה מצד גורמים פולניים, ובעקבותיהם גם להכרה של סוקולוב וכותבים יהודים אחרים. עוד על תרגום ספרי היסטוריה לידיש ראו: ש' פיינר, השכלה והיסטוריה, תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, 'ירושלים תשנ"ה', עמ' 328-339. התייחסויות נוספות בכל הנוגע לשינוי ביחסן של השכבות המשכילות כלפי היידיש, לפני זמנו של איזיק מאיר דיק ואחריו, ראו: ש' ורסס, 'יד ימין דוחה יד שמאל מקרבת' – על יחסם של סופרי ההשכלה ללשון יידיש', חוליות, 5 (1999), עמ' 19-47; שמרוק (לעיל, הערה 62); מ' ווינריץ, בילדער פון דער יידישער ליטעראטור געשיכטע פון די אנהייבן ביז מענדלע מוכר ספרים, ווילנע 1928; דייק איזיק מאיר, געקליבענע ווערק, ניו-יורק 1954, מבוא מאת ש' ניגער, עמ' XXIII-VII.

65 סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 107.

66 שם.

67 שם, עמ' 109.

68 שם, עמ' 101.

קורא ביער'. גם אנו מפקפקים בתועלת שבהטפת מוסר. ואולם יש צורך להציג יחד את התביעות הצודקות שאנו מעמידים בפני האינטליגנציה שלנו, ולהעלות שורה של אמצעים ושיטות שבאמצעותם אפשר יהיה למלא את השליחות המכובדת הזאת.⁶⁹

ד. מטרותיה של התכנית

מסעיפי התכנית ששרטט סוקולוב לאינטליגנציה היהודית-הפולנית עולה, כי הוא קרא לשכבה היהודית המתקדמת לבצע פעולה מתונה, המושתתת על שורה של מהלכים לא רדיקליים. הוא קיווה ליצור בכך הידברות בין המרכיבים השונים של החברה היהודית כדי שיתגשמו למעשה עקרונות 'העבודה מהיסודות'. יהודים מסורתיים הנטועים בהוויית העולם הישן יכירו ביתרונות של העולם המודרני, ואילו המתקדמים, החשופים ל'הבלי' העולם המודרני, יכירו את העולם היהודי המסורתי ויגבשו את זהותם היהודית המודרנית. ואולם, עיון מדוקדק בסעיפי התכנית אין בו כדי להסביר מדוע רק בתחילת שנות התשעים של המאה ה'י"ט פנה סוקולוב אל האינטליגנציה היהודית-הפולנית, היהודים המתקדמים של ורשה, שהרי היו בתכנית תכנים שנבר הוזכרו פעמים רבות בשנים עברו. דומה שחשיבותה של התכנית אינה טמונה בתכניה אלא בניסיונו של סוקולוב להציע סדר יום אידאולוגי למי שראה עצמו שייך ברמה זו או אחרת לאינטליגנציה היהודית-הפולנית. באמצעות סדר יום זה תוכל שכבה זו להתמודד עם בעיות השעה הפוליטיות ולהגיב לשינויים שהתרחשו בתוך החברה הפולנית, ובמיוחד להתמודד עם הקולות שנשמעו בתוך האינטליגנציה הפולנית ביחס למעמדה ולתפקידיה של האינטליגנציה היהודית-הפולנית. בנוסף לכך ביקש סוקולוב לתת לקבוצה זו אפשרות להגדיר את עצמה ביחס לקבוצות אינטליגנציה יהודיות אחרות.

כעשר שנים אחרי שהאינטליגנציה היהודית-הרוסית הופיעה על הבמה הציבורית ככוח פוליטי מודרני מאורגן, ביקש סוקולוב בדרכו המתונה והבלתי מתלהמת לטעון כי האינטליגנציה היהודית-הפולנית צריכה להציע לציבור היהודי הנהגה אחרת, שונה באופייה מההנהגה שצמחה מתוך קבוצות אינטליגנציה יהודיות אחרות. האינטליגנציה היהודית-הפולנית צריכה להציע אלטרנטיבה במיוחד לקבוצה שהסתעפה מתוך האינטליגנציה הרוסית, שהתפתחה תחת השפעה מתמדת של הפוליטיקה האופוזיציונרית הרוסית. קבוצה זו הציבה בפני החברה היהודית המסורתית שורה חדשה של דרישות, ובמרכזן הדרישה לאמץ תרבות ואורח חיים חלופיים ולעתים אף מנוגדים לתרבות ולאורח החיים של החברה המסורתית.⁷⁰ סוקולוב יצא נגד גישה זו. הוא קרא לאינטליגנציה היהודית-הפולנית להציג אלטרנטיבה לפעילות הפוליטית הרדיקלית של האינטליגנציה היהודית-הרוסית, שתאפשר הידברות ושתתן פעולה בין השכבות היהודיות השונות ולא תרתיע ותאיים על רוב הציבור המסורתי. וכך הביע זאת בסיכום סדרת מאמריו:

69 שם, עמ' 109.

70 פרנקל (לעיל, הערה 27), עמ' 12.

האינטליגנציה לא תוכל למלא את שליחותה למען העם אם היא לא תדע לשמור על קנייני הרוחניים. אין לחזור על שגיאות המערב והדרך צריכה להיות מתונה... ליברליזם קיצוני המנתק עצמו ממקורותיו מסוגל להשפיע על הכלל כמו ענף שנשבר מן העץ... הרדיקלים מכבה ביהדות ניצוצות חיים... במקום יהדות זכה ומפוכחת, המודעת לכל חובותיה לעבר ולהווה ומאחדת בהרמוניה את כל הצרכים.⁷¹

ואולם במקביל לכך ביקש סוקולוב להציע לאינטליגנציה היהודית-הפולנית תכנית שתעזור לה להתמודד עם השינויים שהתרחשו בחברה הפולנית עצמה. לקראת סוף שנות השמונים של המאה הי"ט החלו הפוזיטיביסטים מורשה לאבד את התמיכה שזכו לה בחברה הפולנית עד כה. אחרי קרוב לעשרים שנות פעילות, רובה אם לא כולה פעילות ספרותית, לא יכלו הפוזיטיביסטים הפולנים להצביע על הישגים פוליטיים ברורים. נראה כי הציבור הפולני התקשה לתמוך בתנועה ובדוקטרינה שלא הובילו בסיכומו של דבר לכיוון ממשי כלשהו. לקראת סופה של המאה הי"ט החלו לקום התארגנויות פוליטיות חדשות שהתנגדו למתודולוגיה של העבודה האורגנית או עבודה מהיסודות. גורמים אלה לא הסכימו עם גישה פוליטית הנותנת לבורגנות מעמד של בכורה והעדיפו להעניק את הבכורה למעמדות חברתיות אחרים כמו הפרולטריון. שינוי זה, לצד העלייה בכוחו של ההמון בחיים הפוליטיים באירופה בסוף המאה הי"ט והניסיון הכמעט נואש להשיג אהדה פוליטית, הובילו את רוב תומכי הפוזיטיביזם הפולני לנטוש את האוריינטציה הליברלית. הם אימצו מעתה קו פוליטי חדש, פופוליסטי ולאומני יותר, כמו זה שהוביל להקמתה של התארגנות חדשה, הליגה הלאומית (Liga Narodowa), שהפכה לאחר מכן למפלגה הלאומית הדמוקרטית, המזוהה עם רומן דמובסקי (Damowski), ששמו עתיד היה לחזור ולעלות ביתר שאת במהלך המאה הכי.⁷²

שינויים אלה הובילו גם לבחינה מחודשת של היחסים הרצויים בין האינטליגנציה להמון, וגיבושו התייחסות חדשה של האינטליגנציה הפולנית לאינטליגנציה היהודית. היטיב לבטא שינוי זה העיתונאי והסופר הנודע אלכסנדר גלוצקי (Głowacki); או בשמו הספרותי באלוסאלו פרוס ([Prus]), בטורו העיתונאי 'Kroniki Tygdniew' (כרוניקה שבועית), שראה אור בעיתון *Kurier Codzienny*.⁷³

באחד מטוריו השבועיים, שהוקדש לנושא, הבחין פרוס בין אינטליגנציה יהודית לבין אינטליגנציה פולנית. ביחס לאינטליגנציה הפולנית ביטא פרוס את אותן עמדות שהיו שגורות בקרב הפוזיטיביסטים בני תקופתו, וטען כי היא צריכה להוביל מהלכים חדשים, במיוחד בפיתוח התעשייה ובעידוד הפרודוקטיביות של ההמון. לעומת זאת בכל הנוגע לאינטליגנציה

71 סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 101-103.

72 עוד על המגמות החדשות שאפיינו את הפוזיטיביסטים הפולנים משנות התשעים ואילך ראו: וידיניץ (לעיל, הערה 8), עמ' 275-290; בליוס (לעיל, הערה 23), עמ' 147-174; פורטר (לעיל, הערה 23).

73 עוד על האיש ועבודתו הספרותית והעיתונאית ראו: O. Scherer-Virski, *The Modern Polish Short Story*, New-Haven 1955; M. Kridl, *A Survey of Polish Literature and Culture*, Hague 1967; F. Stanisław (ed.), *Bolesław Prus Kroniki wybór tomi 1875-1900*, Warszawa 1987.

היהודית, טען פרוס כי שכבה חברתית זו צריכה לאמץ לעצמה דפוסי פעולה שונים מאלה של הפולנים: עליה להתמקד בפעולה אך ורק למען ההמון היהודי ולא למען החברה כולה. באיזראליטה התפרסמה תגובה לטיעוניו של פרוס. במאמר ללא שם המחבר נחתם הדיווח על עמדתו של פרוס בזו הלשון: 'אין זה המקום לדון בעמדה שהציג פרוס, אך ישנה כאן בעיה המחפשת פתרון'.⁷⁴ אין אנו יודעים מי כתב מאמר זה, אך היה מי שנענה לאתגר. כשלושה חודשים אחר כך החלה להופיע באיזראליטה סדרת המאמרים של סוקולוב, 'תפקידי האינטליגנציה היהודית', שבה דנו בהרחבה במאמר זה. סוקולוב ביקש להתייחס לאתגר שהעמיד בפניו פרוס. הוא לא שלל את עמדתו החדשה של פרוס, שהאינטליגנציה היהודית צריכה לפעול אך ורק למען עמה, אך רצה לפרט כיצד תתבצע פעולה זו. שמו של פרוס לא הוזכר בסדרת המאמרים, אך במשפט הפתיחה נרמז הדבר:

בזמן האחרון, לאחר מספר שנים של עבודה אצילית כוללת לפישור בין הניגודים ולמחיקת שרידי ההבדלים מימי הביניים, הפך לפתע עמנו ל'בעיה' בגלל התעוררות של שנאה שבטית... התסיסה הנוכחית סביב השאלה היהודית היא רגע מתאים לקרוא למוחות של היהודים להציע פתרונות.⁷⁵

התביעות שהפנה סוקולוב בשנת 1890 לאינטליגנציה היהודית הושפעו אפוא מן האתגר שהציב פרוס לסוקולוב ולאחרים. את התשובה הוא הפנה בראש ובראשונה לקוראי איזראליטה, היהודים המתקדמים. סוקולוב הבהיר לאלה השואפים להשתלב בתוך החברה הפולנית, תוך כדי ויתור כמעט מוחלט על סימני ההיכר הלאומיים שלהם ועל הקשר עם שאר שדרות החברה היהודית, כי שאיפה זו אינה אפשרית, ולא משום שמדובר בניסיון שגוי, אלא משום שהחברה הפולנית לא תאפשר להם זאת. על כן הציע סוקולוב דרך אחרת: חזרה אל חיק החברה היהודית ותמיכה באפשרות של קיום יהודי לאומי בתוך המרקם החברתי השביר של פולין באותה העת, מבלי להרתיע או לאיים על השותפים הלא יהודים בחברה הסובבת.

לא כל קוראי האיזראליטה הסכימו עם תכניתו של סוקולוב, המושתתת על ערכי העבר. היה ביניהם מי שטען כי הניסיון להטיל על הצועדים קדימה משא כבד של אמונה נאיבית אינו עתיד להצליח, כי אי אפשר להעריץ אידאות חדשות ולהתבטל בפני ערכים מן העבר יחדיו.⁷⁶ אמנם, מערכת האיזראליטה הבטיחה שהעיתון יתמודד עם עמדה זו, אך סוקולוב העדיף להתעלם מן הביקורת והמשיך לשכנע את היהודים המתקדמים בפולין להפוך לבני בריתו הפוליטיים והאידיאולוגיים.

Anonymous, 'Prus i inteligencja Żydowska', *Izraelita*, 8 (20) December 1889 74

סוקולוב (לעיל, הערה 43), עמ' 1. 75

'Nasze stanowisko: Z powodu artykułów Zadania inteligencji żydowskiej', *Izraelita*, 15 (27) June 1890 76

ה. סיכום

בסוף המאה הי"ט התברר לסוקולוב באופן נחרץ למדי שהאינטליגנציה היהודית-הפולנית לא מיהרה להיענות לאתגרים שהציב בפניה. בין השנים 1897–1905 ניסה סוקולוב לשלב את היהודים המתקדמים בפעולות של התנועה הציונית העולמית. ואולם, ככל שעבר הזמן הבין סוקולוב שאין סיכוי שהאינטליגנציה היהודית-הפולנית תוביל את ההמון היהודי לכיוון שהוא התווה, ואף הלכה ונגזזה התקווה שהיא תשתלב בפעילות ציונית עולמית.⁷⁷ בתחילת המאה הכ' תמך סוקולוב בגלוי ובמוצהר בחוגים האופוזיציוניים שהתנגדו להנהגת הקהילה היהודית בוורשה, שהייתה מזוהה עם חוגי האיזראליטה, והקרע בינו לבין קוראי האיזראליטה הפך גלוי ובלתי ניתן לאיחוי. סוקולוב נאלץ לפרוש ממערכת האיזראליטה, צעד שבדיעבד אפשר לו להגביר את פעילותו במוסדות התנועה הציונית העולמית.⁷⁸ יחד עם זאת, הוא הבין ככל הנראה שטעה בראותו ביהודים המתקדמים שותפים לדרכו האיזראלוגית.

הכרה זו הובילה אותו לנסות ולאתר בעלי ברית חדשים – הרבנים. גם עבורם הוא כתב תכנית, והיא פורסמה תחילה בהמשכים מעל דפי הצפירה וזמן מה אחר כך כספר, מרגן ורבנן.⁷⁹ בתכניתו זו ביקש סוקולוב מהרבנים להצטרף לתנועה הציונית, כדי שייקחו חלק בניסיון לתקן את פגמי החברה היהודית המסורתית. נראה כי בראשית המאה הכ' סבר סוקולוב שהתנועה הציונית העולמית היא מסגרת ראויה לתיקון החברה היהודית המסורתית מבחינה מוסרית ולהפיכתה לחברה אזרחית מתוקנת. עד 1906, השנה שבה עזב סוקולוב את פולין, הוא המשיך לחפש את הדרך הראויה להגשמת דרך העבודה מהיסודות שלו גם בתוך התנועה הציונית העולמית.

דומה שניסיונותיו השונים של סוקולוב לשינוי החברה היהודית בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' הסתיימו בתחושת כישלון צורבת. ואולם, אין בכך כדי להמעיט בחשיבות של ניסיונותיו להתמודד עם המרקם החברתי השביר של החברה הפולנית ולהציב לחברה היהודית אתגרים שבאמצעותם תתמודד עם שאלת הזהות היהודית בחברה רב-אתנית.

77 על עמדתו של סוקולוב ביחס לתפקידי האינטליגנציה היהודית בתקופה זו ראו מאמריו: 'רגש לאומי', הצפירה, 26 באוקטובר (7 בנובמבר) 1898; 'Oddziaływanie na lud', *Izraelita*, 6 (18) November 1898; 'Praca dla Żydów', *ibid.*, 15 (27) October 1899; 'Obawy i nadzieje', *ibid.*, 10 (22) December 1899; 'Więcej światła', 20 October (2 November) 1900; 'Prawo ni w lawo', *ibid.*, 16 (29) March 1901

78 idem, 'Wybory w gminie', *Izraelita*, 14 (26) May 1899

79 ג' סוקולוב, 'מרגן ורבנן', הצפירה, 8 (20) בינואר – 25 בפברואר (9 במרס) 1900. סדרת המאמרים פורסמה כספר תחת אותה כותרת בדפוס הצפירה, ורשה 1901.

